

Utopia vastaloogisena sosiaalisena käytäntönä

Lectio praecursoria 3.12.2021

Arvoisa kustos, arvoisa vastaväittäjä, hyvät kuulijat,

olisi melko latteaa aloittaa tämä puheenvuoro toteamalla, että elämme myrskyisiä aikoja. Maailma kun on ollut jatkuvassa muutoksessa jo vuosisatoja. Kapitalismin kehittyessä noin 1400-luvun lopulta eteenpäin, lähes kaikki staattisina pidetyt yhteiskunnalliset ja poliittiset rakenteet ovat jatkuvasti kriisiytyneet, murentuneet ja lopulta vaihtuneet toisiksi. Kaikki kiinteä ja pysyvä on haihtunut ilmaan. Koko modernisaatioprosessi on ollut yhtä kriisistä toiseen kulkemista.

Ja kuitenkin nykyiset kriisit tuntuvat jollain tavalla erilaisilta. Etenkin ilmastokriisi sekä kuudenneksi joukkosukupuutoksi laajentunut lajiston kuolema sekä näistä seuraava koko maapallon kattava ekosysteemien romahdus saattaa hyvinkin merkitä koko elonkehän ja siten myös ihmiskunnan tuhoa. Elämme niin syvästi dystooppista aikaa, että erilaiset dystopioita kuvaavat kirjat ja elokuvat alkavat jo tuntua latteilta ja happamilta. Ne tuntuvat *mielikuvituksettomilta*. Liian samanlaisilta kuin oma maailmamme.

Mutta ”alussa oli huuto”, kuten autonomimarxilainen teoreetikko John Holloway on kirjoittanut. Yhteiskunnallinen muutos lähtee siitä tuskaisesta karjaisusta, siitä negaatiosta, jonka sietämättömäksi käynyt todellisuus aiheuttaa. Se lähtee surusta, jonka vallitsevat olosuhteet aiheuttavat. Tämä näkyy yhteiskunnallisten liikkeiden tasolla erityisen selvästi. #MeToo-liike on osoittanut, että sietokyky seksuaalista häirintää kohtaan on tullut täyteen. Black Lives Matter -liike sekä sen vaatimukset poliisin määrärahojen vähentämisestä sekä pienemmässä mittakaavassa jopa poliisin lakkauttamisesta kokonaan on puolestaan osoittanut, että kaikenlaiseen rasismiin ja poliisin mielivaltaan ollaan kyllästymässä lopullisesti.

Samaan aikaan erityisesti Greta Thunbergin edistämä ilmastolakkoliike sekä Isosta-Britanniasta liikkeelle lähtenyt Elokapina-liike huutavat kieltävää lausetaan alati pahenevaa ilmastonmuutosta vastaan. Yhdessä nämä liikkeet näyttävät muodostavan polyfonisen ”Ei!” -huudon olemassa olevalle todellisuudelle. Yhdessä nämä liikkeet ilmaisevat vaatimusta koko todellisuuden perinpohjaisesta muutoksesta.

Mutta mitä tulee tämän ”Ei!”:n jälkeen? Pelkkä kieltäytyminen ei tunnu riittävältä, kun pyrimme vastaamaan aikamme polttavimpiin ongelmiin. Tarvitsemme myös jonkinlaisen positiivisen suunnan. Tämän suunnan voi tarjota potentiaalisesti utopian käsite, jonka keskeisiä tehtäviä tarkastelen väitöstutkimuksessani historiallisesta näkökulmasta.

Väitöskirjani kysyy: mikä on utopian funktio tänään? Tämä kysymys implikoi jo itsessään tietynlaista historiallisuutta. Se implikoi sen mahdollisuutta, että utopioilla voi olla eri aikoina erilaisia funktioita. Väitöstutkimukseni kysyy siksi myös laajemman kysymyksen: ”Millaiset utopian funktiot ovat korostuneet utoppisen ajattelun historiassa?” Ja vastatakseni molempiin näistä kysymyksistä minun on kysyttävä vielä kolmaskin kysymys: ”Millaisia muotoja utopian käsite on historiallisen olemassaolonsa aikana ottanut?”

Kaikkein yleisluontoisimpana utopian määritelmänä voidaankin pitää termin etymologista ymmärtämistä paitsi *ou-topoksena* (ei-paikkana), niin myös *eu-topoksena* (onnellisena paikkana). Termillä on siis fantasioivan fiktion ohella myös eettinen (ja siten poliittinen) merkitys. Utopia viittaa kaikkein yleisimmällä tasollaan johonkin parempaan, johonkin mitä vasten maailman nykytilaa voidaan kontrastoida. Se on onnellinen paikka, jota ei (vielä) ole olemassa.

Omassa väitöskirjatutkimuksessani monimutkaistan tätä etymologista perusmääritelmää. Määrittelen utopian ”nykyisyyden kriittiseksi vastakuvaksi, jota motivoi paremman olemassaolon halu”. Määritelmä voidaan jakaa kolmeen peruskomponenttiin: ”nykyisyyteen”, ”kriittiseen vastakuvaan” ja ”paremman olemassaolon haluun”.

1. ”Nykyisyydellä” viitataan tässä määritelmässä materiaalien olosuhteiden ja yhteiskunnallisten suhteiden historialliseen totaliteettiin, missä utoppinen subjekti utopiansa kuvittelee.

2. ”Kriittinen vastakuva” ilmaisee tässä määritelmässä puolestaan utopioiden kriittistä funktiota. Vaikka utopioilla voi utopiatutkija Ruth Levitasia seuraten nähdä olevan myös poliittiseen toimintaan innostavia sekä poliittisesta toiminnasta poisvetäviä funktiota, korostan omassa määritelmässäni utopioi-

den niin sanottua kriittistä funktiota, jossa utopian tehtäväksi muodostuu olemassa olevan yhteiskunnan kritiikki ja suhteellistaminen.

3. Utopian määritelmäni kolmas elementti, ”paremman olemassaolon halu”, puolestaan ammentaa suoraan Levitaksen yleisemmästä utopian määritelmästä. ”Paremmen olemassaolon halu” viittaa paitsi kaikkien utopioiden yleiseen orientaatioon, niin myös tämän määritelmän niin sanottuun ”relationalistisuuteen”: utopioissa on kysymys olemassaolosta, joka olisi nykyisyyttä merkittävästi parempi. Utopioissa ei ole kysymys täydellisyydestä, kuten niin sanotut ”absolutistiset” tulkinnat utopioista esittävät, vaan ainoastaan merkittävästi paremmasta olemassaolon tavasta.

Tutkimukseni toisessa luvussa artikuloinkin niitä ristiriitoja, joita näiden niin sanottujen ”relationalistisen” ja ”absolutistisen” utopiatulkintojen välillä ilmenee. Absolutistisella utopiatulkinnalla viitataan tässä yhteydessä sellaiseen utopiakäsityksen tulkintaan, jossa utopiat nähdään staattisina, suljettuina ja muuttumattomina ideaaleina, joille on ominaista erityisesti autoritäärisuus, yhteiskunnallisen elämän yksityiskohtainen suunnittelu ja kontrolli. Relationalistinen utopiatulkinta puolestaan viittaa sellaiseen utopian käsitteen tulkintaan, jossa utopiat nähdään luonteeltaan avoimina, monimerkityksellisinä ja dynaamisina teksteinä, jotka ennen kaikkea kritisoivat nykyisyyttä. Utooppisissa teksteissä nykyisyys suhteellistetaan.

Relationaalinen utopiakäsitys olettaa utopialle vahvan historiallisuuden. Ernst Blochin *Toivon periaatteen* ajatusta seuraten utooppisessa ajattelussa voidaan erotella toisistaan toisaalta yleisinhimillinen utooppinen orientaatio kohti parempaa olemassaoloa ja toisaalta varsinaiset historialliset utopiat. Vaikka utooppinen orientaatio kohti parempaa olemisen tilaa voidaankin kenties olettaa jonkinlaiseksi antropologiseksi vakioksi, on varsinaisilla utopioilla, Blochin terminologiaa käyttäkseni, aina oma ”aikataulunsa”, niillä on oma historiallinen hetkensä.

Väitöskirjatutkimuksessani keskityn näiden varsinaisten utopioiden historialliseen luonteeseen.

Erotan tästä historiallisuudesta kolme tasoa: sisällön, muodon ja funktion. Sisällön historiallisuudella viitataan utopioiden sisältävän normatiivisen aineiston riippuvuuteen historiallisista olosuhteista sekä kulloisenkin nykyisyyden keskeiseksi katsotuista ongelmista. Utopioiden sisältämät paremman yhteiskunnan kuvaukset vaihtelevat ajan ja paikan mukaan.

Muodon historiallisuudella viitataan ensisijaisesti utopiakirjallisuuden muodonmuutokseen 1700-luvulla, jonka myötä utopiakirjallisuudessa paremman yhteis-

kunnan kuvaukset siirrettiin kaukaisten ja suljettujen tilojen (esimerkiksi saarten) sijaan osaksi historiallista kehitystä itseään: utopia oli nyt tiettyyn historialliseen tilaan kiinnittynyt mahdollisuus, joka voisi toteutua joko tasaisen edistyksen tai esimerkiksi vallankumouksen kautta.

Utopian funktion historiallisuus kytkeytyy osittain myös tähän muodon historiallisuuteen. Kun utopioita aletaan sijoittaa tulevaisuuteen, alkavat ne myös saada uudenlaisia tehtäviä. Ne alkavat saada poliittista toimintaa innostavia, fasilitoivia tehtäviä.

Tämä relationaalinen, utopiaa historialliseen kontekstiinsa suhteuttava näkökulma voidaan löytää osittaisessa muodossaan jo Thomas Moren *Utopiasta*. Tutkimuksessani tulkitsen Moren teosta ennen muuta 1500-luvun Englannin kriittisenä vastakuvana, en niinkään lukkoon lyötynä, staattisena vaihtoehtoisen yhteiskunnan pohjapiirroksena. Moren utopia ei ole absoluuttinen vaan suhteessa omaan aikaansa sekä sen keskeisiin ristiriitoihin ja ongelmiin. Moren teos jättää lopulta siinä esitetyn paremman maailman kuvauksen avoimeksi ja epäilyksenalaiseksi.

Tämä Moren utopian relationaalinen luonne kuitenkin unohdetaan myöhemminä vuosisatoina, kun utooppiseen ajattelutraditioon kehittyi utopian absolutistinen ”pohjapiirrosutopismin” koulukunta, jossa utopia asetetaan yhteiskunnan ylle ylhäältä päin kontrolloimaan ja hallitsemaan yhteiskunnallista elämää.

Tutkimuksessani esitän, että tämä utopismin ”pohjapiirroskoulukunta” sekä siihen likeisesti liittyvä absolutistinen utopiakäsitteen luenta syntyy Thomas Moren *Utopian* eräänlaisen ”ohjelmallisen väärinluennan” kautta. Tämä absolutistinen tulkinta Moren teoksesta luo niin sanotun ”vahinkotradition”, jossa utopian käsite yleensä aletaan ymmärtää absolutistisesti. Tähän traditioon katsotaan tässä tutkimuksessa kuuluvan erityisesti Tommaso Campanellan *Aurinkokaupunki* ja Francis Baconin *Uusi Atlantis*.

Tämän absolutistisen tulkinnan rinnalle nostetaan ja sitä vastaan asetetaan tässä tutkimuksessa Moren *Utopian* relationaalinen luenta.

Koska kysymys utopian funktioista on tämän tutkimuksen keskeisin, on myös kysyttävä toisaalta Thomas Moren utopian ja toisaalta tästä utopiasta väärinluennan kautta kehittyneen ”pohjapiirrosutopismin” funktioita. ”Pohjapiirrosutopioilla” katsotaan olevan ainoastaan yhteiskunnallista toimintaa estävä, ns. ”kompensatorinen” funktio, mutta Thomas Moren osalta tutkimuksessa korostetaan, että Moren utopialle ominaista on nimenomaan utopian kriittisen funktion korostuminen.

Annan tälle tutkimuksessani kaksi syytä: 1) Moren *Utopiaa* ei tarkoitettu poliittista toimintaa fasilitoivaksi yhteiskunnalliseksi päämääräksi vaan lähinnä oman aikansa yhteiskunnan kritiikiksi (utopiansa toteutettavuuden suhteen More oli vä-

hintääkin ambivalentti) ja 2) vaikka Moren *Utopia* olisikin tarkoitettu vakavasti otettavaksi poliittiseksi tavoiteohjelmaksi, ei se olisi voinut abstraktisuutensa vuoksi toimia sellaisena. Yhteiskunnan materiaaliset olosuhteet eivät olleet vielä kehittyneet niin pitkälle, että Moren *Utopian* visioima yhteiskunta olisi ollut mahdollinen. Moren utopialla ei ollut kytköstä historiallisen todellisuuden materiaaliin tendenssiin ja piileviin mahdollisuuksiin, jotta se olisi ollut todella mahdollinen.

Tutkimuksen kolmannessa luvussa tarkastelen niin sanotun ”temporaalisen utopian” historiallista kehitystä. Tähän kehitykseen tutkimuksessa katsotaan vaikuttaneen kaksi tekijää. Ensimmäinen temporaalisen utopian kehitykseen vaikuttanut tekijä koskee juutalais-kristillisen eskatologisen ajattelun vaikutusta, jossa historialla katsotaan olevan jokin yleinen merkitys ja päämäärä. Toinen utopioiden temporaalistumiseen vaikuttanut tekijä on kapitalismin kehityksen ja porvariston nousun vallankumoukselliset seuraamukset.

Tätä tekijää kuvaan tutkimuksessani tarkastelemalla Karl Marxin ja Friedrich Engelsin *Kommunistisen puolueen manifestiin* sisältyvän historiallisen murroksen kokemuksen kuvausta, jossa porvaristo osoittaa vallankumouksella olevan maailmaa parantavia vaikutuksia ja siten myös maailman olevan itsessään perustavalaatuisesti muutettavissa. Tähän historialliseen murrokseen liittyy aikatietoisuuden muutos, joka vaikuttaa utooppisen ajattelun kehitykseen siten, että utopiat ovat abstraktien, historian ulkopuolisten tilojen sijaan nyt tulevaisuuteen sijoitettuja historiallisia, enemmän tai vähemmän saavutettavissa olevia päämääriä.

Tämän utopian käsitteen historiallisen muodonmuutoksen vuoksi myös utopian keskeinen funktio muuttuu kritiikistä ja kompensatiosta fasilitoivaksi, yhteiskunnallista toimintaa motivoivaksi. Tutkimuksen kolmannessa luvussa nostetaan esille esimerkkeinä temporaalisista utopioista Anne Robert Jacques Turgot’n, Nicolas de Condorcet’n sekä Immanuel Kantin sivilisatorisen edistyksen ideaan nojaavat filosofiset utopiat. Luvussa tarkastellaan myös vallankumouksen käsitettä eräänä joidenkin ajallisesti orientoituneiden utopioiden piirteenä.

Tutkimukseni kolmannen luvun lopussa esitän, että utooppinen ajattelu ja kollektiivinen kykymme ajatella parempia tulevaisuuksia yleensä on uusliberalistisen ideologian vaikutusvallan ja kapitalismin muun yleisen historiallisen kehityksen vuoksi ajautunut ongelmiin. Mahdollisuus sijoittaa utopioita tulevaisuuteen on ajautunut umpikujaan. Tutkimuksessani esitän, että tällaisessa kontekstissa utopiat eivät kuitenkaan katoa tyystin vaan ainoastaan utopioiden ajallinen orientaatio muuttuu. Utopiat eivät enää projisoi toiveikkaita kuviaan tulevaisuuteen, vaan ne orientoituvat pikemminkin kohti nykyisyyttä.

Tämä muutos utopioiden ajallisessa orientaatiossa muuttaa myös painotusta

utopian funktiossa. Utopiat eivät ole enää niinkään tulevaisuuteen sijoitettuja yhteiskunnallisen ja poliittisen toiminnan päämääriä, jotka kykenisivät fasilitoimaan ihmisjoukkoja toimintaan, vaan tässä-ja-nyt toteutuvia sosiaalisia käytäntöjä, jotka aiheuttavat häiriöitä nykyisyyteen ja mahdollistavat nykyisyyden avautumista kohti uusia tulevaisuuksia.

Tutkimuksessani esitän myös, että nämä utopioiden aiheuttamat häiriöt voivat tapahtua kahdella tasolla: ideologisella ja käytännöllis-rakenteellisella. Ideologinen häiriö viittaa tässä siihen kriittiseen funktioon, jota tarkastellaan erityisesti tutkimuksen toisessa luvussa Thomas Moren *Utopian* kontekstissa. Ideologinen häiriö viittaa tässä olemassa olevan yhteiskunnan ideologiseen kyseenalaistumiseen yhteiskunnallisten toimijoiden kokemusmaailmassa. Käytännöllis-rakenteellisella häiriöllä puolestaan viitataan niihin sosiaaliseen koheesioon halkeamia tuottaviin kokeellisiin sosiaalisiin käytäntöihin, joita käsitellään tutkimuksen neljännessä luvussa. Näiden käytäntöjen teoretisoinnin lähtökohtana tutkimuksessa käytetään autonomimarxilaisen teoreetikon John Hollowayn tekstejä.

Käytännöllis-rakenteellisen ja ideologisen häiriön välillä vallitsee kuitenkin myös vuorovaikutusta. Osallistuminen utooppisiin vastaloogisiin sosiaalisiin käytäntöihin voi vaikuttaa myös ihmisten kokemusmaailmaan ja siten sen vaikutus voi olla myös ideologista. Ne voivat opettaa ihmisiä tarkastelemaan olemassa olevaa yhteiskuntaa uusista, yllättävistä näkökulmista. Utooppisiin vastaloogisiin sosiaalisiin käytäntöihin osallistuminen voi opettaa meitä etäännyttämään itseämme kognitiivisesti nykyisyydestä ja arvioimaan kriittisesti nykyisten sosiaalisten käytäntöjemme tarkoituksenmukaisuutta ja oikeutusta.

Neljännessä luvussa utooppisten vastaloogisten sosiaalisten käytäntöjen määrittellään olevan samanaikaisesti nykyisyyden sisällä, sitä vastaan ja sen ulkopuolella. Ne ovat nykyisyyden sisällä sikäli kuin ne toimivat immanentisti tässä ja nyt. Ne ovat nykyisyyttä vastaan sikäli kuin utooppisten vastakäytäntöjen logiikat tarjoavat vaihtoehtoisia käytännön logiikkoja, jotka voivat potentiaalisesti törmätä olemassa olevan yhteiskunnan vallitsevia käytäntöjä vasten. Utooppiset vastaloogiset käytännöt ovat myös nykyisyyden ”ulkopuolella” sikäli kuin ne ennakoivat toisenlaista, parempaa maailmaa.

Utooppisten vastaloogisten sosiaalisten käytäntöjen fokus on paitsi nykyisyyden avaamisessa sekä ideologisella että käytännöllis-rakenteellisella tasolla, myös parempien mahdollisten tulevaisuuksien ennakkoinnissa. Neljännessä luvussa esimerkkeinä utooppisista vastaloogisista sosiaalisista käytännöistä käytetään muiden muassa aikapankkeja sekä muun muassa Michel Bauwensin kehittämää vertaistuotannon mallia.

Tutkimukseni pohjalta voidaan tehdä kaksi havaintoa. Ensimmäinen näistä

koskee väitettä, jonka mukaan kaikki utopiat ovat kadonneet yhteiskunnallisesta ajattelusta tyystin. Tämä ei yksiselitteisesti pidä paikkansa. Utopiat eivät ole kadonneet mihinkään, ne ovat vain muuttaneet muotoaan. Olemme niin tottuneita yhdistämään utopian käsitteeseen vahvan tulevaisuusorientaation, että emme tunnista ympärillämme jatkuvasti versovia utooppisia käytäntöjä ja kokeiluja: ekoköylyä, vertaistuotannon muotoja, aikapankkeja, lahjataloutta, vallattuja katuja ja taloja. Nämä utopiat eivät suuntaudu ensisijaisesti tulevaisuuteen vaan keskittyvät toimimaan nykyisyydessä avaten nykyisyyttä tulevaisuuksien moneudelle.

Tämä johdattaakin väitöskirjani toiseen keskeiseen havaintoon. Kun utopiat eivät enää tarjoa suuria ihmisjoukkoja kohti parempaa tulevaisuutta innostavia, fasilitoivia päämääriä (niin kuin esimerkiksi työväenliikkeen sosialistinen utopia viime vuosisadalla), on utopian funktion muututtava.

Esitän väitöskirjassani, että utopian keskeinen funktio on tänä päivänä sen kriittinen funktio erityisesti kriittisen käytännön muodossa. Utopia ei tarjoa tänä päivänä ensisijaisesti kirkasta tulevaisuutta tai uuden yhteiskunnan pohjapiirroksia. Se tarjoaa halkeamia, säröjä ja avauksia. Utopia merkitsee ennen muuta liikkeellelähtöä, ei satamaan saapumista. Utopia merkitsee suljetun todellisuutemme avaamista sekä toisinajattelulle että toisinolemiselle.

Keijo Lakkala
Jyväskylän yliopisto